

УДК: 343.985

КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАСОБІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ

Лук'янчиков Є.Д.

доктор юридичних наук, професор
Національний технічний університет України «КПІ»

Лук'янчиков Б.Є.

кандидат юридичних наук, доцент
Національна академія внутрішніх справ

Рассматриваются средства информационного обеспечения раскрытия и расследования преступлений, обосновываются основания для классификации их на группы.

It is envisaged the means of information support for the detection and the investigation of crimes, it is established the foundations for its classification on groups

Розглядаються засоби інформаційного забезпечення розкриття та розслідування злочинів, наводиться їх класифікація і підстави для розподілу на групи.

Ключові слова: розкриття злочинів, розслідування, слідчі дії, оперативно-розшукові заходи, інформаційне забезпечення розслідування.

Розкриття та розслідування злочинів, як специфічний вид інформаційно-пізнавальної діяльності здійснюється за допомогою відповідних засобів, дослідженню яких приділяється увага і в інших галузях знань. Так, в кримінології досліджуються засоби запобіжного впливу, серед яких В.Ф. Зудін виділяє процесуально-тактичні, науково-технічні, організаційно-виховні, окремо-методичні[7, 130].

В сфері кримінально-процесуального регулювання поняття засобів вживається у найрізноманітніших аспектах, але автори уникають визначення самого поняття засіб. Вірно відмічаючи, що шлях до мети лежить через засіб, який перебуває у взаємозв'язку і взаємопроникненні з своєю метою, П.С. Елькінд звертає увагу на ємність даного поняття і зазначає, що про засоби можливо говорити стосовно до правотворчої і правозастосовчої діяльності[19, 60]. Цим підкреслюється специфічний характер засобів, який обумовлюється сферою діяльності і тією метою, яка перед нею визначена.

Досліджуючи кримінально-процесуальні поняття Ю.М. Грошевий зазначає, що важливим засобом належної реалізації завдань правосуддя є передбачена законом процесуальна форма кримінально-процесуальної діяльності. Процесуальна форма визначає провадження слідчих, судових та інших процесуальних дій, а також порядок кримінального судочинства в цілому[8, 11-12].

Піддаючи аналізу кримінально-процесуальні засоби окремого напрямку діяльності В.Я. Понарін не наводить їхнього загального визначення, а зазначає, що до них можливо віднести передбачені законом процесуальні засоби, що застосовуються при провадженні у кримінальній справі, у відповідності до вимог кримінально-процесуальної форми, особами і органами, що здійснюють судочинство, для захисту державного і громадського майна[13, 120]. Таким чином, зміст поняття не розкривається, а вказуються вимоги, коло суб'єктів і мета застосування таких засобів.

Окремі автори розглядають засоби як різного виду прилади, апарати, інструменти, які використовуються в пізнавальних цілях в процесі провадження слідчих дій, що відповідає другому розумінню засобу в тлумачному словнику[2, 326], а В.І. Шиканов до науково-технічних засобів кримінального судочинства відносить не лише безпосередньо технічні засоби, але і визначені інтелектуальні концепції[18, 4].

Наведені варіанти інтерпретації поняття засоби не суперечать одне одному, оскільки застосовуються в різних сферах, площинах, для визначення різного об'єму. Звернувшись до тлумачних словників бачимо, що засіб: 1) це якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити щонебудь, досягти чогось; спосіб; 2) те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі (механізми, пристрої і т.ін., необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності) [2, 326].

Стосовно нашого дослідження засоби інформаційного забезпечення доцільно розглядати у двох аспектах. По-перше, це передбачені законом дії, що здійснюються в кримінально-процесуальній або оперативно-розшуковій формі і дозволяють забезпечувати інформацією пізнавальну діяльність в процесі розкриття злочину. По-друге, це знаряддя (інструментарій), що застосовуються в межах передбачених дій для підвищення їхньої ефективності і забезпечення результативності. До даної групи засобів ми включаємо не тільки механізми і пристрої, а також розроблений криміналістикою інструментарій пізнавальної діяльності – криміналістичні прийоми і рекомендації.

За такого розуміння засобів пізнавальної діяльності з розкриття злочинів обов'язковою умовою їхнього застосування буде виступати передбачена законом форма (процесуальна, оперативно-розшукова), ігнорування якої тягне порушення принципу законності і визнання нікчемності результатів застосування такого засобу.

Аналіз засобів інформаційного забезпечення доцільно здійснювати за їхнім змістом і формою. Адже відомо, що зміст і форма всіх явищ в природі і суспільстві взаємозв'язані та взаємно обумовлені. Поглибленому їх дослідженню сприяє класифікація, яка як і в інших галузях діяльності відіграє важливу роль і має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення. Вона сприяє розкриттю

зв'язків між групами об'єктів (класами, родами), що класифікуються, і проникненню в суть явищ, які пізнають, з метою правильної оцінки одержаної інформації. Класифікація (лат. *clasis* – розряд і *fasere* – робити) – багатоступінчастий послідовний поділ обсягу поняття з метою систематизації, поглиблення і отримання нових знань щодо членів поділу[15, 283]. Класифікації дозволяють згрупувати всі засоби інформаційного забезпечення у визначену систему, поглиблено дослідити зв'язки між ними, усвідомити їхні групові особливості й уточнити місце кожного з них в загальній системі, а також їхню роль в процесі кримінально-процесуального пізнання. Це, у свою чергу, робить можливим правильно формулювати в законі процедурні правила їх реалізації, документування перебігу і наслідків.

Виходячи з цього всі засоби інформаційного забезпечення, за нормативним врегулюванням, можливо виділити в дві великі групи: процесуальні та непроцесуальні. До процесуальних відносимо ті, що проводяться в рамках кримінального процесу і регламентовані кримінально-процесуальним законом. Такі заходи застосовуються з часу надходження до правоохоронного органу інформації про злочин (приводу до початку кримінально-процесуальної діяльності) та здійснюються в стадії порушення кримінальної справи. Певний час науковцями висловлювалась думка, що кримінально-процесуальна діяльність починається лише після порушення кримінальної справи. Дана позиція не може не викликати заперечень. Юридичним фактом, що має процесуальне значення і породжує кримінально-процесуальні правовідносини є надходження до компетентного державного органу офіційної інформації (приводу), що вказує на ознаки злочину. Цей юридичний факт спонукає уповноважені державні органи до початку кримінально-процесуальної діяльності з перевірки інформації, що міститься в такому джерелі і прийняття передбаченого законом процесуального рішення. Дії слідчого по перевірці такої інформації ґрунтуються на нормах кримінально-процесуального права. Здійснюється така діяльність передбаченими ст. 97 КПК засобами. На підставі зібраної інформації приймають важливі процесуальні рішення: порушити кримінальну справу або відмовити в порушенні кримінальної справи. Мабуть саме тому останнім часом серед науковців набуває поширення думка, що зібрані під час перевірки заяв та повідомлень відомості є нічим іншим як доказами, а процесуальна діяльність, пов'язана з їхнім збиранням, перевіркою і оцінкою – доказуванням[11, 140-145].

Якщо дотримуватися іншої думки, довелось б зробити висновок, що уся діяльність по перевірці заяв та повідомлень про злочини перебуває за межами, встановленими кримінально-процесуальним законом і здійснюється непроцесуальними засобами. Але така діяльність є складовою, самостійною стадією досудового провадження в системі кримінального процесу.

Другу групу складають непроцесуальні засоби інформаційного забезпечення. Незважаючи на таку їх назву, це ніякою мірою не повинно формувати враження про повну відсутність їх правового врегулювання. Значну групу таких засобів складають дії, порядок провадження яких врегульовано Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», іншими законами та підзаконними нормативними актами, якими регламентована діяльність правоохоронних органів та їх підрозділів з питань охорони правопорядку, забезпечення прав та свобод громадян, контролю над злочинністю.

Другою підставою розподілу засобів інформаційного забезпечення на групи є їх пізнавальні можливості. До першої групи відносяться ті засоби, за допомогою яких виявляють джерела інформації, вилучають і досліджують її. Це можуть бути будь-які процесуальні дії, у тому числі слідчі, оперативно-розшукові заходи та інші дії. Другу групу складають дії, які створюють умови і забезпечують успішну реалізацію дій першої групи. Їх можливо назвати організаційними. Частина з них передбачена кримінально-процесуальним законом, тобто мають процесуальний характер і здійснюються відповідно до норм КПК (ексгумація, відібрання зразків для експертного дослідження). Застосування інших здійснюється відповідно до інших законів, підзаконних нормативних актів та наукових рекомендацій, розроблених в галузі кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності тощо. Вони можуть відноситися до питань організації взаємодії, планування, проведення окремих слідчих дій або тактичних операцій тощо.

Подальшу класифікацію засобів інформаційного забезпечення сьогодні можливо здійснювати за режимом (порядком) застосування. Значна група засобів інформаційного забезпечення застосовується в звичайному режимі. Особа, яка їх застосовує безпосередньо знайомиться з джерелом (слідами злочину), досліджує його одержує і документує відповідну інформацію. Це більшість процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів. Їхньому аналізу і дослідженню здавна приділяється увага науковцями і вони досягли певного рівня визначеності і обґрунтування.

Сучасний стан і суттєві зміни у характері злочинності ставлять завдання по розробці нових засобів інформаційного забезпечення розслідування. Частина таких дій проводить не сам слідчий, а за його дорученням спеціальні співробітники оперативних підрозділів. В зарубіжних країнах такий досвід вже напрацьовано і вивчається науковцями пострадянського простору. Відмітимо, що перший крок у даному напрямі зроблено і в Україні. Кримінально-процесуальне і оперативно-розшукове законодавство закріпили можливість зняття інформації з каналів зв'язку, для вирішення конкретних завдань розслідування. Оскільки цей напрям документування злочинної діяльності є перспективним, можливо передбачити у недалекому майбутньому появу нових слідчих дій, які за дорученням слідчого будуть проводити інші особи. Тому перед науковцями постає завдання: по-перше, чіткого розмежування повноважень кожного з суб'єктів такої діяльності і, по-друге, обґрунтування правової

природи і процесуального значення одержаної інформації. Вже сьогодні обґрунтовується пропозиція про доповнення КПК новою слідчою дією - «безпосереднє спостереження та технічне документування», яка буде проводитися органом дізнання за своєю ініціативою або за дорученням слідчого[14, 620-623].

Основним процесуальним засобом пізнавальної діяльності у досудовому провадженні є слідчі дії. Щодо цього поняття в науковій літературі не склалося одностайної думки. Одні науковці ототожнюють поняття процесуальні і слідчі дії[4, 26], інші ведуть мову про них в широкому та вузькому розумінні, дорівнюючи в першому до процесуальних дій[3, 5].

Докладний аналіз поняття слідчих дій зроблено в науковій літературі, а тому в даній статті зупинимося на їхній класифікації за найбільше розповсюдженими і загально прийнятими критеріями. Слідчі дії, як засоби інформаційного забезпечення розслідування, на думку Г. Абдумаджидова, за характером і призначенням можуть бути поділені на невідкладні та інші, первинні і повторні, основні і додаткові, обов'язкові і факультативні, що проводяться за постановою і без неї[1, 9-10].

Розглядаючи дане питання О.М. Ларін відмічає, що кожна слідча дія характеризується такими ознаками, як особливе процесуальне завдання, специфічний порядок виконання, певне коло учасників, безперервність, відповідна процесуальна форма закріплення і пропонує здійснювати класифікацію з точки зору особливих процесуальних завдань. Відповідно до цього пропонується виділяти шість груп слідчих дій в широкому розумінні, а по суті це усі кримінально-процесуальні дії. Третю групу у цій класифікації складають дії, що спрямовані на збирання доказів. Їх перелік дозволяє переконалися, що це і є саме слідчі дії, а не будь-які інші процесуальні[10, 147-149]. Аналіз даної класифікації показує, що автору не вдалося витримати єдності підстав класифікації. Частина дій зведена у групи виходячи з їхньої спрямованості, а частина – з наявності і значення у них елементів процесуального примусу.

Звичайно, така класифікація не є вичерпною і бездоганною, на що вказує і сам автор. Виходячи із багатогранності слідчих дій, в зазначеній класифікації перевага надається визначальній ознаці, а від решти несуттєвих автор абстрагується. Більше прийнятною, на наш погляд, є класифікація С.А. Шейфера. В основу класифікаційних ознак для групування слідчих дій ним покладено методи відображення фактичних даних; процес одержання доказової інформації; складність відображуваних об'єктів; мета слідчої дії. Разом з цим автор припускає можливість застосування і інших критеріїв для класифікації слідчих дій[17, 35-45].

При класифікації засобів інформаційного забезпечення виділяють групу слідчих дій, які мають невідкладний характер і завданням яких є встановлення та закріплення слідів злочину. Замість визначення загального поняття невідкладних слідчих дій, на що неодноразово зверталася увага науковців, автори проекту КПК намагаються навести їх перелік у статті, яка передбачає порядок провадження дізнання у справах, по яких досудове слідство є обов'язковим, подібно тому, що було вже раніше. Тобто визначення невідкладних слідчих дій намагаються пов'язати з діяльністю органу дізнання.

Поряд з терміном «невідкладні слідчі дії», який застосовується законодавцем, ті ж за своєю правовою природою слідчі дії, в процесуальній літературі позначають іншими термінами: «первинні», «початкові», «першочергові».

Застосування різних термінів для визначення однакових за суттю слідчих дій не відповідає інтересам теорії і практики. Відсутність ясного терміну здатна посягати лише коливання, невпевненість, плутанину. Кожний термін має точно і недвозначно відображати зміст поняття, яке позначає, розкривати його основні (для даної галузі знань) риси, зазначає О. Чепульченко[16, 82-86].

Вважається, що найбільше повно зміст і характер розглянутих нами слідчих дій відображується терміном «невідкладні слідчі дії», який застосовано у побудові норми проекту нового КПК, а тому цим терміном слід користуватися в теорії кримінального процесу та криміналістики.

Аналіз кримінально-процесуального законодавства дозволяє дійти висновку, що термін „невідкладні слідчі дії” використовувався для позначення лише тих слідчих дій, які дозволялося проводити органу дізнання у справах, по яким обов'язкове досудове слідство і перелік таких дій мав вичерпний характер[5, 17]. Щодо можливості провадження таких дій слідчим, а також органом дізнання по справам, по яким досудове слідство не є обов'язковим в законі не зазначається.

На цій підставі В.І. Куклін запропонував розглядати невідкладні слідчі дії, як правовий інститут, який сприяє чіткому визначенню повноважень того чи іншого органу по справі, яка хоча і не відноситься до його підслідності, але все ж таки потребує термінового втручання останнього. «Там, де законодавцем така мета не переслідується, де попереднє розслідування не поділяється на різні види і завжди проводиться одними і тими ж органами (особами), ні в кримінально-процесуальному законодавстві, ні в теорії кримінального судочинства не існує поняття невідкладних слідчих дій» [9, 7].

Але таке твердження не набуло підтримки в науковій літературі. Провадження невідкладних слідчих дій самим слідчим в більшості випадків проводиться більш кваліфіковано і дає більший ефект – це функція, яка властива не тільки органу дізнання, але і слідчому[12, 286].

Аналіз практики засвідчує, що невідкладність тієї чи іншої слідчої дії визначається не тим, чи названа вона такою у законі, а необхідністю її термінового провадження, що обумовлюється характером слідчої ситуації, яка склалася на конкретний момент розслідування. Зволікання з її провадженням може призвести до втрати інформації, яка так потрібна для розкриття злочину. Такий

характер може мати будь-яка слідча дія і не тільки на початковому етапі розслідування, а і при подальшому провадженні.

Невідкладною слід вважати будь-яку процесуальну (у тому числі і слідчу) дію, зволікання з проведенням якої у терміновому порядку в конкретній слідчій ситуації може призвести до втрати фактичних даних, що мають значення для справи. Об'єктивні умови, що потребують термінового провадження конкретних слідчих дій, можуть скластися як на початку розслідування, так і на будь-якому іншому етапі провадження. Зазначене підтверджують результати проведеного нами дослідження. Так, по 28% вивчених нами кримінальних справ, невідкладні слідчі дії проводилися після притягнення особи як обвинуваченого.

Враховуючи напрацювання науковців та усвідомлюючи, що невідкладний характер може мати будь-яка слідча дія автори проекту КПК, на відміну від своїх попередників, спробували побудувати правову норму таким чином, щоб охопити більшість слідчих дій. Так, у ст. 227 після наведення переліку багатьох слідчих дій, які віднесено до невідкладних зазначається, і «інші слідчі та процесуальні дії». Така конструкція норми дозволяє органу дізнання проводити, під виглядом невідкладних, будь-які слідчі та інші процесуальні дії у справах, по яких досудове слідство є обов'язковим. Але такого допускати неможливо. Невипадково попередні КПК завжди містили вичерпний перелік слідчих дій (їх називали невідкладними), які дозволялося проводити органу дізнання у справах, по яких досудове слідство є обов'язковим. Звичайно, практика свідчила, що такий перелік не може бути вичерпним. Інколи обставини справи вимагали проведення у невідкладному порядку таких слідчих дій, які не містилися в переліку (наприклад, пред'явлення для впізнання). Органи дізнання проводили таку слідчу дію, а прокурор і суд не вважали це суттєвим порушенням.

Враховуючи викладене, вважаємо недоцільним безмежне розширення переліку невідкладних слідчих дій спробою перерахування їх у нормі закону, як це зроблено сьогодні у проекті КПК. На наш погляд, перелік невідкладних слідчих дій доцільно взагалі вилучити із закону, оскільки немає об'єктивної передумови і можливості заздалегідь передбачити, які слідчі дії можуть вимагати провадження у невідкладному порядку в конкретній слідчій ситуації.

Але це не повинно стати свідченням того, що органи дізнання, по справам, по яким обов'язкове досудове слідство, отримують можливість проводити розслідування у повному обсязі. Щоб запобігти цьому статтю 227 проекту КПК слід доповнити приписом, яким встановити заборону органу дізнання проводити по даній категорії справ такі дії, як притягнення особи як обвинуваченого і допит обвинуваченого.

Тобто повноваження органу дізнання у справах, по яким обов'язково провадження досудового слідства мають визначатися не переліком невідкладних слідчих дій, який заздалегідь передбачити неможливо, а вказівкою на те, які дії йому заборонено проводити у цій категорії кримінальних справ.

У цьому плані слід підтримати думку А.Я. Дубинського про доцільність загального визначення процесуальних, слідчих і невідкладних дій у статті, де міститься роз'яснення значення термінів кодексу, а також навести вичерпний перелік процесуальних і слідчих дій як засобів збирання криміналістичної інформації, на підставі якої будуть формуватися судові докази[6, 46-47]. Крім того, при визначенні повноважень органу дізнання у справах, по яким обов'язкове досудове слідство має бути зазначено, які дії у цих справах йому проводити не дозволяється.

Л

іте
рат

ура:

1. Абдумаджидов Г. Проблемы совершенствования предварительного расследования / Абдумаджидов Г. – Ташкент : «Фан», 1975.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. І голов. Ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001.
3. Гаврилов А.К. Следственные действия по советскому уголовно-процессуальному праву / А.К. Гаврилов, С.П. Ефимичев, В.А. Михайлов, П.М. Туленков. – Волгоград, 1975.
4. Герасимов И.Ф. Теоретические проблемы раскрытия преступлений: Автореф. дис. ... д-ра юрид. Наук / И.Ф. Герасимов. – М., 1979.
5. Григорьев В.Н. Первоначальные действия при получении сведений о преступлении (процессуальные и организационно-правовые формы): Учебн. Пособие / В.Н. Григорьев, Ю.В. Прушинский. – М. : ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2002.
6. Дубинский А.Я. Производство предварительного расследования органами внутренних дел / А.Я. Дубинский. – К. : НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1987.
7. Зудин В.Ф. Процессуальная форма – правовая основа криминалистической профилактики преступлений / В.Ф. Зудин // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. – Воронеж, 1979.
8. Кримінальний процес: підручник / за ред. Ю.М. Грошевого та О.В. Капліної. – Х. : Право, 2010.
9. Куклин В.И. Неотложные следственные действия / В.И. Куклин. – Казань, 1967.
10. Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А.М. Ларин. – М. : Юрид. лит., 1970.

11. Ляш А.О. Докази і доказування у кримінальному судочинстві: Навч. посіб. / А.О. Ляш, С.М. Стахівський. – К. : Університет «Україна», 2006.
12. Назаров В.В. Кримінальний процес України: Навчальний посібник // В.В. Назаров, Г.М. Омеляненко. – К. : Атака, 2007.
13. Понарин В.Я. Уголовно-процессуальные средства охраны социалистической собственности в СССР / В.Я. Понарин // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. – Воронеж, 1979.
14. Тertiшник В.М. Кримінально-процесуальне право України: Підручник / В.М. Тertiшник. – К. : Видавництво А.С.К., 2003.
15. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002.
16. Чепульченко О. До термінології кримінально-процесуального законодавства / О. Чепульченко // Радянське право, 1975. - № 10.
17. Шейфер С.А. Следственные действия: Система и процессуальная форма / С.А. Шейфер. – М., 1981.
18. Шиканов В.І. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса / В.І. Шиканов. – Иркутск, 1978.
19. Елькінд П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П.С. Елькінд. - Л. : Изд-во ЛГУ, 1976.